

DÖRD DAHI XƏMSƏNƏVİS: NİZAMİ, DƏHLƏVİ, CAMİ VƏ NƏVAİ

Ramiz ƏSKƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

ramizasker@gmail.com

Şərq ədəbiyyatında bir çox istedadlı şair xəmsə (beş məsnəvi), hətta səba (yeddi məsnəvi) yazmışdır. Lakin bu işi ən mükəmməl şəkildə yerinə yetirən dörd dahi xəmsənəvis vardır. Bunlar Nizami Gəncəvi (1141-1209), Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), Əbdürrəhman Cami (1414-1492) və Əlişir Nəvaidir (1441-1501). Maraqlıdır ki, xəmsə yazan bu dörd dahidən üçü (Nizami, Dəhləvi və Nəvai) milliyyətə türk, biri isə (Cami) qeyri-türkdür. O da çox maraqlıdır ki, bu dörd şairdən üçü (Nizami, Dəhləvi və Cami) öz xəmsəsini fars dilində, biri isə (Əlişir Nəvai) türkcə yazmışdır.

Şərq ədəbiyyatında xəmsəçiliyin əsasını qoyan Nizami beş mənzumə qələmə almışdır. Bunlar “Pənc gənc” (“Beş xəzinə”) adı ilə məşhur olan “Məxzən ül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”), “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”) və “İskəndərnamə” poemalarıdır. Nizamının qələmindən çıxan bu əsərlər digər şairlər üçün etalon və örnək olmuşdur.

İkinci xəmsənəvis Əmir Xosrov Dəhləvi Şərq ədəbiyyatının ən istedadlı nümayəndələrindən biridir. O, Nizamidən sonra ikinci xəmsəni, yəni “Mətlə’ ül-ənvar”, “Şirin ü Xosrov”, “Məcnun ü Leyla”, “Ayineyi-İskəndəri” və “Həşt behişt” poemalarını yazmışdır.

Klassik fars-tacik ədəbiyyatının sonuncu böyük nümayəndəsi Əbdürrəhman Caminin fəlsəfə, tarix, dil, ədəbiyyat, musiqi, əruz, poetika və digər mövzularda yazdığı əsərlərinin ümumi sayı 99-dur. Caminin sələfləri Nizami Gəncəviyə və Əmir Xosrov Dəhləviyə özənərək yazdığı beş deyil, tam yeddi dastanı

öz içinə alan və “Həft övrəng” (“Yeddi taxt”) adlanan əsəri bütün dünyada məşhurdur. Buraya şairin “Töhfət ül-əbrar” (“Himmətlilərin töhfəsi”), “Silsilət üz-zəhəb” (“Altın zəncirlər”), “Solomon və Əbsal”, “Səbhət ül-əbrar” (“Yaxşı adamların təsbehi”), “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Xirəndənameyi-İskəndər” mənzumələri daxildir.

Böyük şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvai isə cəmisi iki il yarım (1483-1485-ci illərdə) “Heyrət ül-əbrar”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Səb’ayi səyyar” və “Səddi-İskəndəri” mənzumələrindən ibarət olan xəmsəsini vücuda gətirmişdir.

Nizami Gəncəvi öz xəmsəsini əxilik, Əmir Xosrov Dəhləvi isə çiçiyə sufi ordeninin fəlsəfi əsasları istiqamətində qələmə almışdır. Cami və Nəvai də qayət təbii olaraq öz xəmsələrini islami əsaslara uyğun olaraq nəqşibəndilik sufi təriqətinin təsiri altında yazmışdır. Bu təriqətin hər üçü öz dövrü üçün mütərəqqi əhəmiyyət daşımışdır. Onu da qeyd edək ki, Nəvai bu təriqətə dostu Əbdürrəhman Caminin vasitəsilə daxil olmuşdur.

Klassik fars və türk ədəbiyyatında xəmsələrin mövzuları və qəhrəmanları bir-birindən fərqli olduğu kimi, həm də bənzərdir. Hər bir şair öz xəmsəsinə giriş mahiyyəti daşıyan bir poema ilə başlamış və bu əsərdə öz fəlsəfi düşüncələrini, etik-estetik kredosunu ortaya qoymuş, ədəbiyyat aləminə gəlişini xəbər vermişdir. Bu əsərlər arasında adında *əsrar*, *əнвар* və *əbrar* sözləri olan poemalar üstünlük təşkil edir: “Məxzən ül-əsrar”, “Mətlə ül-əнвар”, “Töhfət ül-əbrar”, “Gülşən ül-əbrar”, “Minhac ül-əbrar”, “Heyrət ül-əbrar”... Bunlar daha çox didaktik səciyyəli əsərlərdir.

Xəmsənəvislər ilk əsərdən sonra daha dörd (bəzən altı) əsər qələmə alaraq beş məsnəvi (xəmsə), hətta yeddi məsnəvi (səba) yazmışlar. Təbii ki, mövzu və qəhrəmanların seçimi hər müəllifin şəxsi düşüncəsi ilə bağlı olmuşdur. Öz süjet xəttini müqəddəs kitablardan alan və ya Şərqdə çox məşhur olan “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Vamiq və Əzra”, “Sələman və Əbsal”, “Vis və Ramin”, “Süheyl və Növbahar”, “Xurşid və Nahid”, “Xurşid və Mah”, “Bəhram və Güləndam”, “Bəhram və Zöh-

rə”, “Xosrov və Şirin”, “Fərhad və Şirin”, “Gül və Bülbül”, “Hüsən və Nigar”, “Şəm və Pərvanə”, “Qərib və Şahsənəm” kimi qoşa qəhrəmanlı eşq hekayələri bu janrın başlıca mövzusunə çevrilmişdir. Bu mənzumələrin bir qismi aşiqanə-lirik, digər qismi isə eşqitəsəvvüfi xarakter daşıyır. Xəmsə yazan sənətkarlar “Leyli və Məcnun”, “Xosrov (Fərhad) və Şirin” mövzusunə daha çox rəğbət bəsləmişlər. Xəmsələrin tərkibindəki əsərlərdən birinin eşqi-sərgüzəşti səciyyəyə daşması bir növ dəb olmuşdur. Buna ən çox uyğun gələn süjet Bəhram şah mövzusudur. Bəhramın bir obraz kimi işləndiyi əsərlər sakral yeddi rəqəmi ilə, daha doğrusu, onun miflə qarışıq gerçək həyatı ilə əlaqəlidir.

Dərin rəğbət görən digər mövzu Makedoniyalı İskəndərlə bağlıdır. Burada ikili səciyyə var: bəzi şairlərdə İskəndər yalnız qəhrəman, bəzilərinə isə həm qəhrəman, həm də peyğəmbərdir. “İskəndərnamə” (“Şərəfnamə”, “İqbalnamə”), “Ayineyi-İskəndər” kimi poemalarda bu obraz ikili planda göstərilmişdir. “Səddi-İskəndəri” dastanında Əlişir Nəvayi ona peyğəmbərlik missiyası yükləmişdir.

Osmanlı sahəsinin ilk xəmsə şairləri arasında Behiştî, Çakəri, Müidi, Diyarbəkirlî Xəlifə, Fikri Dərviş, Həmdullah Həmdi, Əhməd Ridvan, Cəlilî, Taşlıcalı Yəhya və Lamii Çələbinin adları çəkilir. Behiştinin “Leyla və Məcnun” məsnəvisi dışındakı “Yusif və Züleyxa”, “Hüsən və Nigar”, “Süheyl və Növbahar” adlı əsərləri hələ tapılmamışdır. “Vamiq və Əzra” isə nəsrə qələmə alınmışdır. Çakərinin isə sadəcə “Yusif və Zəliha” məsnəvisi günümüzdə gəlib çatmışdır. Mənbələrdə Müidinin xəmsəsi, hətta səbəsi olduğu yazılmasına baxmayaraq, onun yalnız “Şəm və Pərvanə” adlı məsnəvisi, Diyarbəkirlî Xəlifənin “Leyla və Məcnun” ilə “Şəhrəngiz”i məlumdur. Fikri Dərvişin qaynaqlarda adı çəkilən “Xurşid və Nahid”, “Bəhram və Zöhrə”, “Şükufəzar”, “Əbkəri-əfkar” və “Xurşid və Mah” adlı məsnəviləri itib-batmışdır. Osmanlı ədəbiyyatında Akşəmsəddinin oğlu Həmdullah Həmdi (vəfatı: 1503) xəmsəsiylə məşhur olmuşdur. Onun məsnəviləri bunlardır: “Yusif və Züleyxa”, “Leyla və Məcnun”, “Töhfət ül-üşşaq”, “Qiyafətname” və

“Mövlid” olaraq da bilinən “Əhmədiyyə”. Özəlliklə “Yusif və Züleyxa” (1491/92) bu janrın ən gözəl örnəklərindəndir. O dövrün ünlü şairlərindən Əhməd Ridvanın divanı ilə yanaşı “İskəndərnamə”, “Leyla və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Ridvaniyyə” və “Məxzən ül-əsrar”dan ibarət xəmsəsi, əlavə “Həft peykər” adlı məsnəvisi var.

Xəmsəsi tam şəkildə əlimizə çatan şairlərdən biri Hamidizadə Cəlilidir. O, “Xosrov və Şirin” (1512) və “Leyla və Məcnun” (1514), “Gülü-səd bərgi-bixar”, “Məhəknamə” və “Həcrnamə”dən ibarət xəmsə müəllifidir. Taşlıcalı Yəhya bəy də divan və xəmsə müəllifi kimi tanınır, “Gülşən ül-ənvar” (2900 beyt), “Gəncineyiraz” (3000 beyt), “Üsulnamə” (3112 beyt), “Şah və Gədə”, “Yusif və Zəliha” (5179 beyt) adlı beş məsnəvisi ilə məşhurdur.

Bursalı Lami Çələbinin “Fərhadnamə”, “Sələman və Əbsal”, “Vamiq və Əzra”, “Vis və Ramin”, “Guy və Çövkan” kimi qoşa qəhrəmanlı məsnəviləri ilə yanaşı “Məqtəli-imam Hüseyn” və “Bursa şəhrəngiz”i var. Mənzum əsərlərə mənşur parçalar da əlavə edən Lamiinin digər məsnəviləri bunlardır: “Həft peykər”, “Münazireyi-Sultani-Bahar ba Şəhriyari-Şita”.

XVII əsrdə xəmsə yazan tanınmış şairlərdən Növizadə Ətəyi (vəfatı: 1635) özünün “Saqinamə” (“Aləmnüma”), “Nəfhat ül-əzhar”, “Söhbət ül-əbkar”, “Həft xan”, “Hilyət ül-əfkar” adlı məsnəviləri ilə bilinir. Nərgisi isə (vəfatı: 1635) mənşur və mənzum əsərlərini birləşdirərək xəmsə tərtib etmişdir.

Bəzi şairlər bir və ya bir neçə məsnəvi yazmışlar. Misal üçün, Katibi (“Gülşən ül-əbrar”, “Leyli və Məcnun”, “Bəhram və Güləndam”), Hatifi (“Leyli və Məcnun”, “Şirin və Xosrov”, “Həft mənzer”, “Teymurnamə”), Hilali (“Sifət ül-aşıqin”, “Leyli və Məcnun”), Şeyxim Süheyli (“Leyli və Məcnun”), Əli Ahi (“Xəyal ü Vüsəl”) məsnəvilər meydana gətirmişlər.

Burada həmvətənimiz Əşrəf haqqında bir neçə kəlmə demək lazımdır. Tam adı Əşrəf ibn Şeyx ül-imam Əbülhəsənibnəl-Həsənəl-Marağayi ət-Təbrizi olan Əşrəf (?-1450 və ya 1460) XV əsrin görkəmli şairlərindən biridir. O, dörd divan sahibi, xəmsə

müəllifidir. Onun xəmsəsinin 1457-ci ildə üzü köçürülən yeganə nüsxəsi Oksfordun Bodlean kitabxanasında (inv. № 875) saxlanır. Ümumi həcmi 23.630 beyt təşkil edən bu xəmsəyə “Minhac ül-əbrar”, “Riyaz ül-aşiqin”, “Eşqnamə”, “Həftövrəng” və “Zəfərnəmə” dastanları daxildir.

Nəvai xəmsəsinin ümumi həcmi də maraqlıdır: “Heyrət ül-əbrar” 3.988 beyt, “Fərhad və Şirin” 5.679 beyt, “Leyli və Məcnun” 3.622 beyt, “Səbəyi-səyyar” 5.009 beyt, “Səddi-İskəndəri” isə 7.215 beytdən ibarətdir. Beləliklə, Nəvai xəmsəsinin ümumi həcmi 25.513 beyt təşkil edir ki, bu, Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin təqribən yarısı deməkdir.

Məzmunca xəmsə mənzumələrinə çox bənzəyən əxlaqi-didaktik əsərlər ədəbiyyatda, xüsusilə Şərqi ədəbiyyatında çox populyar olmuşdur. Məsələn, sasanilər dövründə qələmə alınmış “Andzarnamə, yaxud Pəndnamə”, “Tansarin məktubu” və “Büzürməhr risaləsi” bunların ilk nümunələrindəndir. Eləcə də əsl Hindistanda sanskritcə yazılmış ünlü “Pañcatantra” (“Beş kitab”), orijinalı yenə sanskritcə olan, müxtəlif dillərə, o cümlədən ana dilimizə “Kəlilə və Dimnə” adı ilə çevrilmiş “Karataka Damanaka” da bu qəbiləndir.

Didaktik əsərlər ərəblər arasında da çox rəğbət görmüşdür. Bunlardan ən məşhurları “Kitab ül-ədəb ül-kəbir”, “Üyun ül-əxbar” adlı əsərlərdir. Orta əsrlərdə bəzi hökmdarlar, vəzirlər və mütəsəvviflər də bu janrdakı kitablar yazmışlar. Məsələn, Abdulla Ənsarinin “Nəsayih” və “Münacatnamə” risalələri, səlcuqlu dövlətinin ünlü vəziri Nizamülmülkün “Siyasətnamə”si, tanınmış italyan mütəfəkkiri və alimi Nikkolo Makiavellinin “Hökmdar” traktatı, Çin yazıçısı və siyasi xadimi Sun Tszunun “Savaş sənəti” kitabı bunlardan bir neçəsidir. Tanınmış mütəsəvvif Nasir Xosrovun ünlü “Səadətnamə” əsəri, Təbəristan-Kuhistan hakimi Keykavus ibn İskəndər ibn Qabus ibn Vəşmgirin qələmə aldığı “Qabusnamə” kitabı didaktika janrının ən dəyərli nümunələrindəndir. Sədi Şirazinin “Gülüstan” və “Bustan” adlı iki kitabı əsrlər boyu İranda və qonşu ölkələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə

edilmişdir. Nəhayət, türk ədəbiyyatında ilk poema müəllifi Yusif Xas Hacib Balasağunlunun məşhur “Qutadğu bilig” (“Xoşbəxtlik haqqında elm”) əsəri və uyğurların “Altın yaruq”u (“Qızıl şüa”) bu janra öz damğasını vurmuşdur. Şərq aləmində yazılan xəmsələr, ələlxüsus da onların ilk poemaları dərin didaktik səciyyə daşımışdır. Burada ilk növbədə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və Əlişir Nəvainin “Heyrət ül-əbrar” əsərləri diqqəti cəlb edir.

Böyük Azərbaycan alimi və mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin ünlü “Əxlaqi-Nasiri” əsəri isə özündən əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi-fəlsəfi fikirlərə bir növ yekun vurmuşdur. Mütəxəssislərin yekdil rəyinə görə, son yeddi əsrdə bu dəyərdə ikinci bir orijinal əsər yaranmamış, ona yazılan nəzirələr (“Əxlaqi-Cəlalı”, “Əxlaqi-Möhsini”, “Əxlaqi-Mənsuri”, “Əxlaqi-Cəməli” və s.) xalq arasında kifayət qədər populyarlıq qazana bilməmişdir. XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatımızın görkəmli qələmlərindən olan Əvhədəddin Marağayi də didaktik janrın bir sıra gözəl örnəklərini (“Dəhnamə” (Məntiq ül-üşşaq) və “Camicəm” (Cəmişidin camı) yaratmışdır. İstisnasız olaraq bütün şairlərimizin, özəlliklə maarifçi yazarlarımızın yaradıcılığı gənc nəslə ibrətli nəsihət, öyüd və tövsiyələrlə doludur.

Avropada da xeyli əxlaqi-didaktik əsər qələmə alınmışdır. Bunlar Şərqlə müqayisədə əsrlərcə sonra, əsasən də İntibah dövründə meydana çıxmışdır. İngilislərdə “Mirror of princes”, fransızlarda “Miroire des princes”, almanlarda isə “Fürstenspiegel (hər üçü “Şahzadələr üçün ayinə” deməkdir) adlanan bu əsərlər monarx saraylarında şahzadələri dövlət qulluğuna hazırlamaq məqsədi daşımışdır. Slavyanlarda və ruslarda da buna bənzər əsərlər yazılmışdır. Məsələn, “Zlatastruy” (Qızıl şüa), “Zlataust” (Qızıl söz, yaxud “Tuti-zəban” və ya “Şirin dil”) və “Domostroy” (Ev nizamı) kimi kitabları göstərə bilərik. Bunlar siyasət və məişət mövzusunda ayinələr, bir növ xəmsə əsərlərinə bənzər nümunələrdir.